

Vijf eeuwen Grote of St.-Bavokerk in Haarlem

HET GROTE BAVOBOEK

W BOOKS

Inhoud

7

Voorwoord

Jos Wienen

9

Ten geleide

Jean Laurey

10

Over Het Grote Bavoboek

Daan den Hengst, Henk Kaan en Koen Vermeij

I DE VROEGE GESCHIEDENIS

17

De graven van Holland

Haarlem en de Grote of St.-Bavokerk

André Numan

21

Speuren naar de oudste resten van de Bavo

André Numan en Anja van Zalinge

41

Begraven verleden

Natuurstenen sarcofagen in de Bavo

André Numan

II HET BOUWEN VAN DE BAVO

49

De snelle bouw van het koor

Karel Emmens en Jan van der Hoeve

89

Bouwen aan transept en schip

Karel Emmens en Jan van der Hoeve

137

Bavo's bouwloods

De organisatie van de bouw van schip en transept

Merlijn Hurx

153

Bouw en constructie van de toren

Henk Kaan en Pieter Woudenberg

171

De toren van de Bavo

Architectuurhistorische aspecten

Thomas H. von der Dunk

183

Inkomsten en uitgaven

Ester Vink

195

De middeleeuwse bouwsculptuur

Elizabeth den Hartog

239

Van Vontkapel tot Vishal

Aanbouwen aan de Bavo

Annette Lieth

257

Een grootsch, schoon en treffend geheel

De eerste grote restauratie van de Bavo

Aad Peters

271

Restauratie en onderhoud vanaf het begin van de 20ste eeuw

Henk Kaan

III DE BAVO ALS LITURGISCH CENTRUM

289

Het leven van Bavo

Daan den Hengst

299

De verering van de heilige Bavo in de middeleeuwen

Koen Vermeij

313

De inrichting tot aan de Reformatie

Patrick Vlegels

331

De inrichting na de Reformatie

Patrick Vlegels

343

Schilderingen op muren, gewelven en koorkolommen

Meta A. Prins-Schimmel

373

De glazen van de Bavo

Aad Peters

393

De oudste koorbanken van Nederland

Een herdatering van het Haarlemse gestoelte op basis van een technische en stilistische analyse
Elizabeth den Hartog en Jörg Soentgerath

416

In egipten wandelti up nilus: de leenaar op het hoogkoor

Aad Peters

419

Een schoon beeld, waarvan het hoofd ontbreekt: het koorhek

Aad Peters

431

De preekstoelen van de Bavo

Aad Peters

439

Uyt christelijke minne god ter eeren

De Broodbank en de armenzorg
Aad Peters

445

Graven en begraven

Willem R. de Jong

IV DE ORGELS, KLOKKEN EN HET CARILLON

471

De orgelhistorie van de Bavo

Gerben Gritter

495

Van Logteren en Xavery

Twee toonaangevende beeldhouwers verfraaien het Müller-orgel
Dennis de Kool

511

'Van sonderling geluyd, van kostelijk metael'

De klokken van de Bavo
Henk Verhoef

523

Liturgische muziek in de Bavo tot 1578

Fons Ziekman

533

Over stadsorganisten, beroemde bezoekers en muziekfestivals

Willem Jan Cevaal

V DE BAVO IN CONTEXT

547

De Grote of St.-Bavokerk in de schilderkunst

Pieter Biesboer

575

'Van boven tot beneen een kostelijk juweel!'

De Bavo in de literatuur
Wim Vogel

589

Damiate en de St.-Bavo. Feiten en fabels

Jaap van Moolenbroek

597

Mensen in en om de Bavo: van Mozart tot Melchior

Anneke Poutsma en Antoinette Dijt

NAWERK

611

Auteursportretten

619

Verklarende woordenlijst

623

Noten en bronnen

634

Literatuur

643

Register

646

Illustratieverantwoording

647

Comité van Aanbeveling

648

Colofon

De snelle bouw van het koor

Karel Emmens en Jan van der Hoeve

In het laatste kwart van de 14de eeuw kreeg de Grote- of St.-Bavokerk een nieuw koor, veel groter en hoger dan het oude koor en het bestaande kerkgebouw. Ondanks de imposante omvang verliepen de werkzaamheden opvallend snel. Hoe de bouw plaatsvond kunnen we bij gebrek aan schriftelijke gegevens alleen afleiden uit het gebouw zelf. Reeds omstreeks 1400 kon het nieuwe koor in gebruik worden genomen.

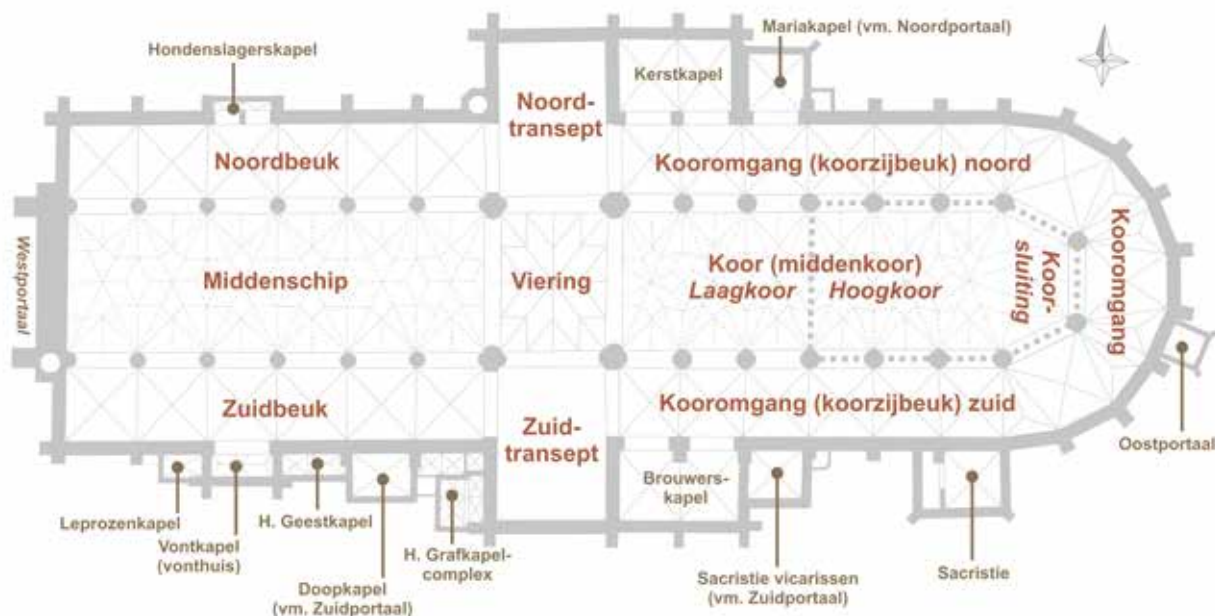
De Grote Kerk is een driebeukige kruisbasiliek. Hiermee zijn eigenlijk al de belangrijkste kenmerken van het kerkgebouw omschreven. Een basiliek bestaat namelijk uit een oost-west gerichte middenbeuk die breder en aanzienlijk hoger is dan de flankerende zijbeuken, met hoge vensters boven de daken van die zijbeuken. De middenbeuk heeft aan elke zijde één zijbeuk, zodat er in totaal drie beuken naast elkaar liggen. De kruisvorm ontstaat door een noord-zuid gerichte dwarsbeuk van dezelfde hoogte als de middenbeuk maar met een geringere lengte, die daar ongeveer halverwege haaks op aansluit (afb. 2).

Met deze omschrijving hebben we echter nog niet alle karakteristieken te pakken. Zo heeft de Grote Kerk een kooromgang en een grote vieringtoren in plaats van een westtoren. Die toren staat op de plaats waar de middenbeuk en de dwarsbeuk elkaar kruisen, de viering. De hoge middenbeuken hebben aan de binnenzijde een drieledige wandopbouw, bestaande uit de arcade (kolommen met bogen), daarboven de triforiumzone en helemaal bovenin de lichtbeuk met de vensters. Bovendien zijn er enkele grote en kleine kapellen aan de kerk gebouwd. De afmetingen van het kerkgebouw zijn indrukwekkend. De middenbeuk is inwendig bijna 110 meter lang en 28 meter hoog tot aan de kruin van de houten gewelven. De zijbeuken hebben daarentegen een hoogte van ruim 11 meter. De breedte van de kerk bedraagt ruim 30 meter maar in het dwarschip bijna 50 meter. Met deze maten steekt de Grote Kerk als 'eenvoudige' stadskerk menige Europese kathedraal naar de kroon. Het is een van de grootste middeleeuwse kerken van Nederland.¹

Dit imposante kerkgebouw is niet in één keer tot stand gekomen, zelfs niet volgens één plan.

1. Zicht op het 14de-eeuwse koor met de houten gewelven uit 1529-1533 in achtdelige stervorm.

2. Het kerkgebouw is samengesteld uit een aantal bouwdelen. Ook staan er verschillende bijgebouwen tegen de kerk aan.

29

29. De dakconstructie van de kooromgang heeft muurstijlen tegen de muur van het triforiumniveau.

30. Bij de muurstijl puijen 'baarden' van mortel uit de voegen, een bewijs dat het metselwerk is opgetrokken nadat de houtconstructie was geplaatst.

31. Ten behoeve van het opmetelen van de muur is een stuk van de houtconstructie weggehaakt. In dit 'kortelinggat' was een steigerbalk gestoken.

30

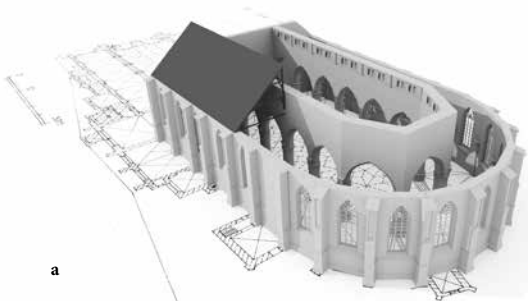

31

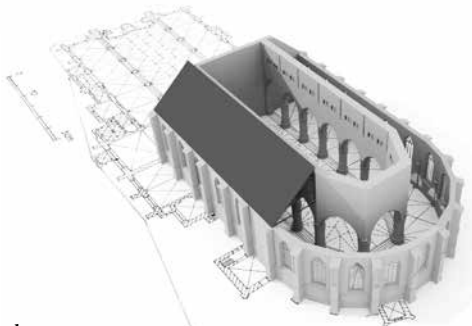
noordbeuk van het koor. Door het ontbreken van baarden in het voegwerk weten we zeker dat de eerste verhoging van het triforiummuurwerk al was voltooid toen dit dakdeel tot stand kwam. In dit muurwerk zijn grote nissen opgenomen om te besparen op bouw materiaal (afb. 33).

Daarna volgden de dakdelen 5 en 6 op de aansluitende drie oostelijke traveeën van de koor noordbeuk en op de noordoostelijke kooromgang. Ook deze volgorde komt naar voren uit de telmerken en de lassen. Op dit moment, zo rond 1395-1396, waren bijna alle dakdelen geplaatst, maar ontbrak nog de definitieve verhoging van het triforiummuurwerk tot aan de nok van de dak-

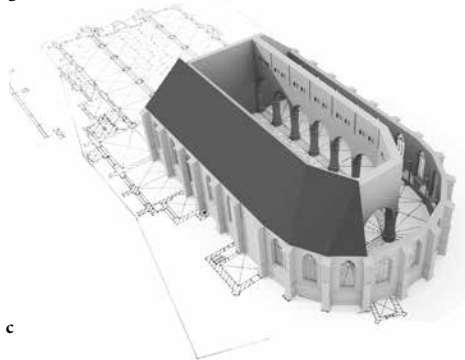
delen. Die verhoging volgde nog voordat dakdeel 7 werd geplaatst, waar als enige van de zeven geen baarden achter de dakbalken op het hoogste niveau voorkomen. Enkele balken in dakdeel 7 zijn gedateerd in 1394d en 1395d, zodat het er naar uitziet dat de kooromgang in 1396 volledig voltooid was.²³ Waarschijnlijk is het triforiumniveau in een opmerkelijk korte tijdsspanne gebouwd, want voor de dakdelen met een totale lengte van ruim 120 meter waren slechts drie jaren nodig. Hoewel we niet exact weten wanneer de bouwlieden zijn begonnen, lijken de werkzaamheden al met al maar een jaar of zes geduurd te hebben.

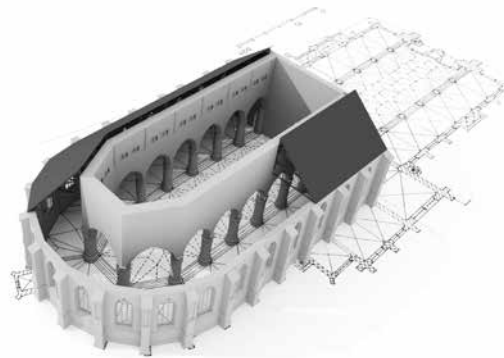
a

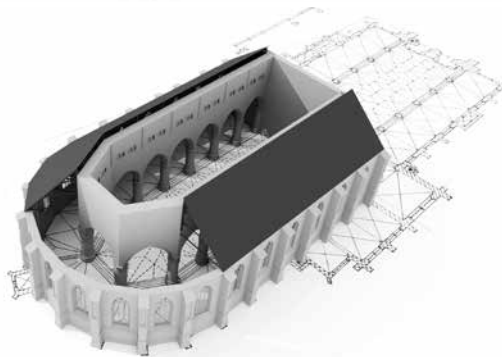
b

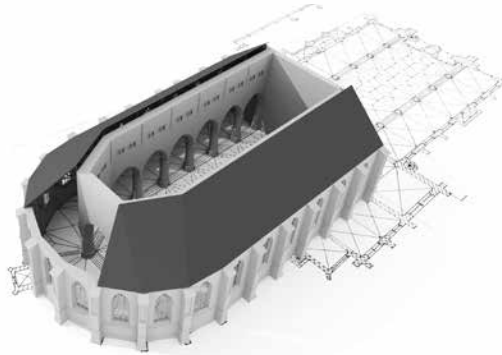
c

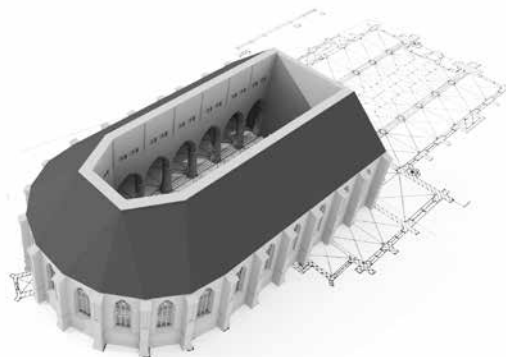
d

e

f

g

32. Impressies van de bouwvolgorde van het triforiummuurwerk en de dakdelen op de kooromgang. Er zijn zeven stappen (a-g) te onderscheiden.

TWEE TIMMERPLOEGEN

Op hoofdlijnen hebben alle dakdelen een verwante opbouw met hoofdspanten en tussenspanten halverwege de travee, om te voorkomen dat de overspanning te groot zou worden. Elk spant bestaat uit een muurstijl tegen de triforiummuur en twee gestapelde gebinten. Deze ondersteunen via de 'flieringen' (horizontale balken) de reeks 'sporen' of 'sparren', waarop het dakbeschoot en de leien zijn bevestigd. Meer in detail zijn er

33. Boven de loopgang zijn op het triforiumniveau op verschillende plaatsen diepe nissen in de muur gemaakt om te besparen op bouw materiaal.

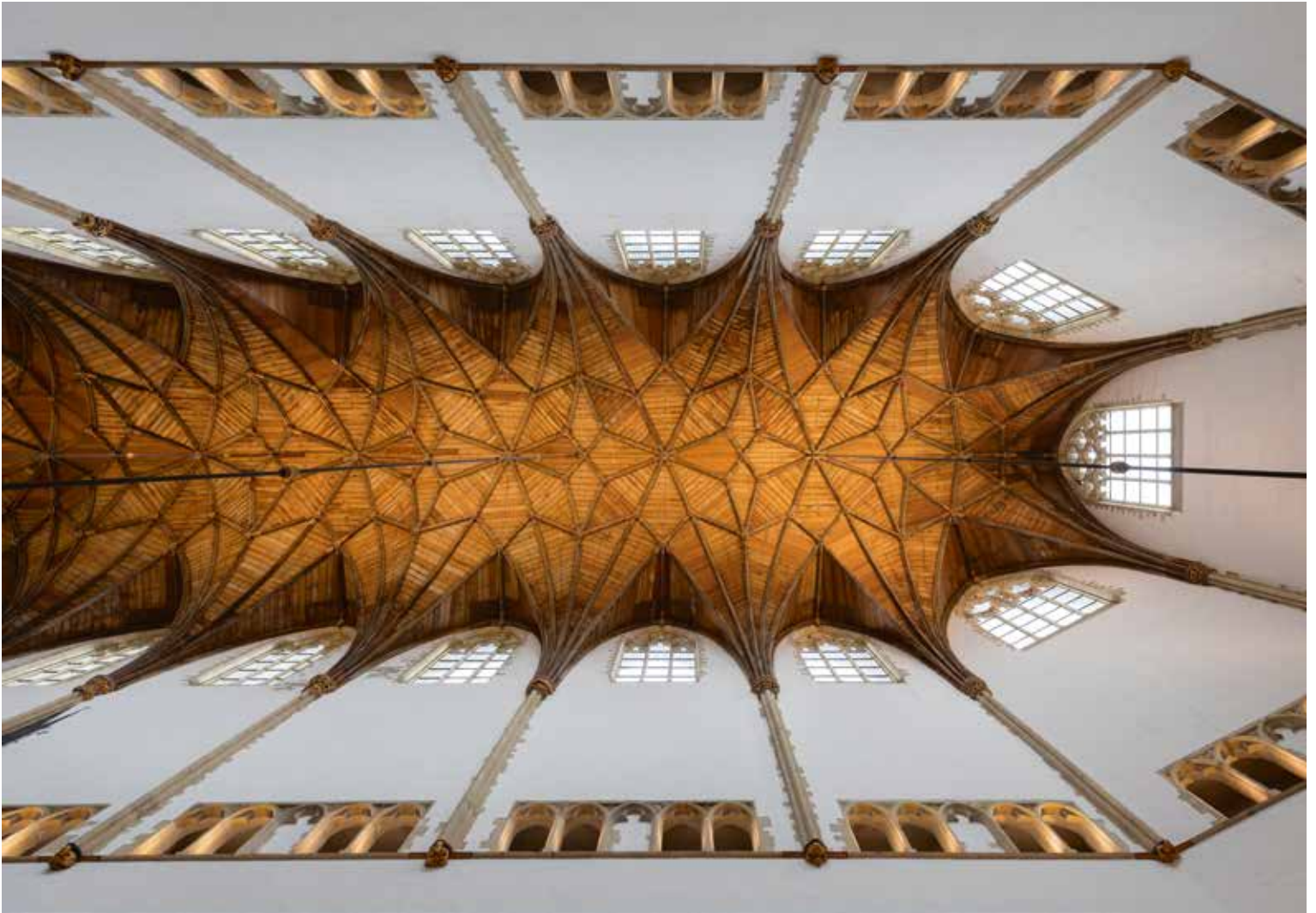
111. De houten gewelven uit 1535-1538 in het schip hebben een zesdelige stervorm.

Zo kunnen we vaststellen dat de gewelvbouw van oost naar west plaatsvond, vanaf de koorsluiting naar de viering. Diezelfde bouwrichting werd ook gevolgd in het middenschip, waaraan de werkzaamheden begonnen in 1535. Na een onderbreking van enkele jaren zien we in 1538 de laatste uitgaven voor de vier laatste vakken vanaf het Anna-altaar tot de westgevel. Het is onduidelijk of Jacob Symonsz, de timmerman die van 1519 tot 1521 verantwoordelijk was voor de bouw van de houten vieringtoren, ook de houten stergewelven ontworpen heeft. In 1529-1530 was hij korte tijd bij de bouw van de koorgewelven betrokken, maar het is toch vooral de Haarlemse houthandelaar en timmerman Pieter Jansz. die in dit verband in de kerkrekeningen voorkomt. Jacob Symonsz. was daarentegen weer wel intensief betrokken bij de bouw van de schipgewelven.⁸⁵

Over deze houten gewelven gaat een hardnekkige legende dat ze van cederhout zouden zijn gemaakt. Dat is echter niet juist. In de late middeleeuwen was constructiehout in onze streken bijna

uitsluitend eikenhout. Zo kwamen de balken die in onder meer 1529 en 1531 werden gekocht op de houtmarkten van Deventer en Hasselt, van eikenbomen uit Twente en het aangrenzende graafschap Bentheim. Dezelfde herkomst zagen we al eerder bij de eikenhouten kappen op schip en transept. Ook het wagenschot, nu eens gezaagd op de bouwplaats in Haarlem zelf en dan weer gekocht in Amsterdam, betrof eikenhouten planken die als beschot op het gewelf werden getimmerd.⁸⁶

De uitvoering van de houten gewelven maakt duidelijk dat ze stenen gewelven imiteren, waardoor ze een ongebruikelijke constructie en positie hebben (afb. 113). Gewoonlijk zijn houten gewelven onderdeel van een kapconstructie. Hier was dat niet mogelijk, omdat in het oorspronkelijk ontwerp was uitgegaan van een stenen gewelf onder de trekbalken. Ze hebben daardoor een zeer ongebruikelijke vorm, waarin de houten ribben als constructieve basis fungeren en het beschot voor een verdere verstijving zorgt. Het is echter

niet zo'n stevige zelfdragende constructie als een stenen gewelf. Daarom zijn sommige ribben en vele van de houten 'sluitstenen' op de knooppunten met ijzeren ankers opgehangen aan een houten hulpconstructie die aan de kap is bevestigd (afb. 113). Doordat de houten gewelven minder steil zijn uitgevoerd dan de eerder geplande stenen gewelven, waren aanpassingen aan de schalken en kapitelen noodzakelijk.

De keuze voor de twee verschillende typen stergewelven in het koor en het schip vloeit vermoedelijk voort uit het ontwerp voor de stenen gewelven van de late 15de eeuw. De aansluiting van de houten ribben op de viering correspondeert namelijk met de ongebruikte sluitstenen die in de buitenbogen uit 1499 zijn geïntegreerd: eentje aan de koorzijde en twee aan de schipzijde. Rijke gewelfvormen in steen kwamen in onze streken vanaf omstreeks 1440 voor, onder andere in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch en de Stevenskerk van Nijmegen (afb. 114). Daarbij lijkt vooral sprake te zijn geweest van invloeden uit het

Duitse Rijngebied. In hout en op deze schaal zijn ze uiterst zeldzaam.⁸⁷ Zo vormde de vierde bouwphase de voltooiing van de kerkruimte in schip en koor. De transeptarmen moesten echter tot de late 19de eeuw wachten op hun gewelven.

HET OOSTPORTAAL

Met de voltooiing van de houten gewelven waren nog niet alle bouwactiviteiten beëindigd, want we zien in de 16de eeuw nog enkele aanbouwen aan het koor verrijzen. Enkele jaren eerder dan de overvelving blijkt op 'synte marien maddelene avont' (daags voor 22 juli) van het jaar 1520 begonnen te zijn met een portaal (afb. 115). De bouw ging zeer snel want in dezelfde rekening zien we al de oplevering door steenhouwer Jan Thomasz. Was hij ook de ontwerper? Hoewel een plaatsbepaling ontbreekt, hebben deze aantekeningen hoogstwaarschijnlijk betrekking op het laatgotische voorportaal dat tussen twee steunberen van de kooromgang staat. Er is nogal wat natuursteen in verwerkt – de speklagen van Brabantse steen in de

112. De houten gewelven uit 1529-1533 in het koor hebben een achtdelige stervorm.

De toren van de Bavo

Architectuurhistorische aspecten

Thomas H. von der Dunk

De houten toren van de Bavo, waarvan sinds 1520 het hoogste punt 74 meter boven de Grote Markt uitsteekt, is in drieërlei opzicht een zeer bijzonder bouwwerk. Ten eerste als vieringtoren, ten tweede vanwege de opvallende afsluiting met een open beugelkroon, en ten derde vanwege de vormgeving van de vier taps toelopende achtkante geledingen – elk van afnemende doorsnee en hoogte ten opzichte van de vorige – waaruit de toren is opgebouwd.¹

Met de overvloedige toepassing van getrapte steunberen, balustrades, pinakels, wimpergen en spitsboognissen en van verfijnd maaswerk voorziene vensters wordt gesuggereerd dat de houten, met grijs lood beklede toren in steen is opgetrokken, zoals oorspronkelijk was bedoeld. Het zijn immers elementen die bouwkundig niet logisch uit de houten constructie voortvloeien. Dat heeft tot speculaties over de relatie tussen de huidige houten en de afgebroken stenen toren geleid, waarbij opzet en vormgeving van laatstgenoemde mogelijk in een houten versie zouden zijn omgezet.

Met die gedetailleerde steenimitatie is de toren van de Bavo voor Holland een buitenbeentje. Nergens wordt in deze contreien op zo'n bedrieglijke wijze de beschouwer in hout een stenen toren voorgespiegeld. Er bestaat overigens wel een aardige parallel, namelijk de iets jongere, eveneens in een mengsel van renaissance en flamboyant-gotische vormen opgetrokken spitse vieringtoren op het dak van de kathedraal van Amiens (1529-1534); ook daar werd door middel van met lood bekleed hout een stenen constructie nagebootst en waren net als in Haarlem de ornamenten oorspronkelijk verguld.²

DE BEUGELKROON

De met hogels beklede uivormige open beugelkroon was voor zijn bouwtijd nog vrij nieuw. Maar zij zou zich in Holland in de 16de eeuw in grote populariteit gaan verheugen, die ook na 1600 nog wel even zou aanhouden.³ Speciaal de al in renaissancevormen uitgevoerde bovenbouw van

de Oudekerkstoren van Amsterdam, in 1565 door Joost Janszoon Bilhamer (1521-1590) opgetrokken,⁴ zou, met zijn afwisseling van open achtkanten en gesloten bolvormige tussendaken, uitmondend in een beugelkroon, elders in het gewest school maken.⁵

Die navolging begon al in Haarlem zelf, bij de 47 meter hoge Bakenessertoren. Hier zien we dezelfde beugelkroon, inclusief hogels, als bij de Bavo, en eveneens op een gedrongen achtkantig onderstuk geplaatst, boven de met fielen geaccentueerde bovenste omgang. Alleen rust die top bij de Bakenessertoren niet op drie opeenvolgende houten achtkanten van naar onder toe steeds grotere omvang, maar op een natuurstenen lantaarn waarvan de beide etages dezelfde doorsnee hebben. Anders dan bij de Bavo is het bouwjaar niet overgeleverd; bij gebrek aan enig archivalisch houvast wordt voor de bovenbouw meestal het tweede kwart van de 16de eeuw aangehouden. Alleen van de vierkante bakstenen onderbouw is zeker dat die reeds uit de bouwtijd van de kerk dateert, tweede helft 15de eeuw. Een en ander heeft in het verleden aanleiding gegeven tot de speculatie dat het voor een verder bescheiden bouwwerk als de Bakenesserkerk kostbare natuursteen van de lantaarn mogelijk uit de afbraak van de stenen Bavotoren van 1502 afkomstig was, en in de hoofdvorm – inclusief de beugelkroon – daaraan ook herinnert.⁶ Mede op grond van archiefonderzoek zijn bouwhistorici er nu van overtuigd dat het natuursteen niet van de afgebroken Bavotoren afkomstig is.

De toren van de Bavo werd vermoedelijk opgetrokken naar ontwerp van Jacob Symonsz. van Edam.⁷ Zijn plaats van herkomst herinnert ons meteen aan de zogeheten Speeltoren aldaar, restant van de in 1883 afgebroken zogeheten Kleine Kerk, waarvan de exacte bouwjaren net zomin bekend zijn als van de Bakenessertoren. Ook in dit geval dateert het vierkante onderstuk uit de tweede helft van de 15de eeuw, en wordt voor de achtkantige lantaarn en houten bekroning meestal het tweede kwart van de 16de eeuw aangehouden. Die bekroning wijkt overigens wel wezenlijk af van

1. De toren van de Bavo, een om vele redenen bijzonder onderdeel van de kerk.

18. Zes houten kopjes in de ruimte boven de sacristie van de vicarissen, in 1911 vervaardigd door beeldhouwer Gerrit Veldheer.

19. Op deze foto is te zien hoe de kopjes aan de balkuiteinden bevestigd zijn.

consoles die de ribben dragen zijn mensenhoofden uitgebeeld. De sluitsteen in de 15de-eeuwse sacristie van de Groninger Aa-kerk toont Maria op de maansikkel. Het doel van de genoemde ensembles was stevast de priester voor te bereiden op zijn taak het misoffer met gepaste eerbied en zuiverheid van geest uit te voeren. Dat kon ofwel hem te vermanen door naar slecht gedrag verwijzen ofwel door hem de hemel in het vooruitzicht te stellen.

Kopjes na de middeleeuwen

Boven de sacristie der vicarissen bevindt zich een ruimte waar tegen de korbelen van het gewelf zes houten mannenkopjes zijn aangebracht (afb. 18). Schoonheden zijn het beslist niet. De eerste kop heeft een geheel vertrokken gezicht met één oog open (met de pupil aan de bovenkant), het andere dicht. Zijn scheve, geopende mond geeft zicht op zijn boventanden. Minder mismaakt is het volgende kopje van een man met een helm met ronde zijstukken die met een hemelse blik omhoog kijkt. Dan volgt de kop van een zelfgenoegzame Afrikaan met een muts op en de ogen dicht. Aan de overzijde draagt een ronde mannenkop met een forse neus een hoedje over een rond zijn hoofd gewikkelde band en kijkt ietwat benauwd hemelwaarts. Hij wordt gevolgd door een omhoog kijkend narrenhoofd met omlaag hangende

midasoren. In de hoek zit tenslotte een gehelmde kop met een wat ingevallen gelaat, diep liggende ogen met geboorde pupillen, gegroefde gelaats-trekken en een ingevallen mond.

Dat deze kopjes niet middeleeuws zijn, blijkt al uit het feit dat ze geen onderdeel van de balk zijn, maar er tegenaan gespijkerd zitten (afb. 19). De ten hemel opgeslagen ogen van vijf van de zes kopjes bevestigen dit beeld, zo ook de techniek van het beeldhouwen met grove, ongeschaafde vlakken. Een datering rond 1900 of in de vroege 20ste eeuw ligt voor de hand. En inderdaad, uit archiefstukken valt op te maken dat de koppen uit 1911 dateren: 'In de ruimte boven de oude Sacristij der vicarissen ontbraken nog de maskers op de balkeinden welke als dragers van de houten gewelfgraten fungeren. Deze zijn thans aangebracht zooals zij, blijkbaar uit een overgebleven fragment op een der balkkoppen vroeger geweest zijn.'⁵⁸ Hoe dat fragment eruitzag, is onbekend. Naspeuringen in de diverse archieven wezen bovendien uit dat de 'zes primitief maskers aan de sleutelstukken van het plafond in het archief' werden gemaakt door beeldhouwer Gerrit Veldheer (1857-1950), een leerling van de gebroeders Geysen, die in de jaren 1869-1871 in opdracht van A. van Straalen en A.J. Enschedé het Haarlemse koorgestoelte en koorhek restaureerden. Voor zijn werk ontving Veldheer 46 gulden.⁵⁹ Er is weinig

werk van hem bekend. Wel is er de gedenksteen uit 1893 ter ere van het 150-jarig bestaan van de firma Joh. Enschedé en zonen. Hier prijken links en rechts bovenaan twee portretmedaillons met precies dezelfde ingeboorde pupillen als op de kopjes in de zogenaamde archiefkamer.⁶⁰ De opgaande ogen en ingeboorde pupillen lijken dus echt wel kenmerkend voor zijn oeuvre.

In dezelfde tijd dat hij aan de archiefkamer werkte, maakte Veldheer overigens ook modellen voor kruisbloemen die vervolgens door hem werden uitgevoerd. In 1914 restaureerde hij voor 4 gulden een 'zandsteenen draagsteen [...] in 't nieuwen archief' en leverde hij beeldhouwwerk voor een eikenhouten bank à 45 gulden. In de 'archiefkamer' zitten geen zandstenen draagstenen, dus mogelijk is hier een van de kraagstenen in de Librije/Bisschopskamer bedoeld, die inderdaad als archief werd ingericht.

Een andere betrokken beeldhouwer was Willem Bernardus IJzerdraat jr. (1872-1948) die in december 1904 een factuur indiende voor 't maken van een schalkkapiteel met bijlevering van steen enz. voor de Gr. Kerk te Haarlem', voor de som van 45 gulden. Het is jammer dat een nadere precisering ontbreekt maar omdat het hier om één schalkkapiteel gaat, is het denkbaar dat de nieuwe kop in de sacristie wordt bedoeld, die (evenals de middeleeuwse kop) beschilderd is met de voor Gerrit Veldheer kenmerkende ten hemel geslagen ogen. IJzerdraat trad namelijk dikwijls op als uitvoerder voor Veldheer.⁶¹

Meer houten kopjes bevinden zich in de ruimte boven de kapel van Maria van de Zeven Smarten (aan de noordzijde). Hier ondersteunen er zes een houten kap die voorzien is van drie moderne gewelfschotels. Ze verbeelden allereerst een glimlachende man met een kaproen op het hoofd, die middeleeuws lijkt. Daarna komt er een frontaal voor driekwart weergegeven duivels wezentje, dat eveneens middeleeuws aandoet. Het draagt een muts, een loshangend kleed en trekt met beide handen, waarvan de linker is afgebroken, zijn mond open en steekt zijn tong uit. De volgende console betreft de buste van een man met een geopende mond en bollen op de plaats van zijn oren. De rudimentaire manier waarop het hout is bewerkt is on-middeleeuws; het gaat hier dus om een moderne sculptuur. Dat geldt ook voor de panfluit spelende man in de hoek daar schuin tegenover. Het hierop volgende serene meisje met haar haar in bollen onder een kapje past qua stijl past weer goed bij de man met de kaproen, al lijkt de console te zijn bijgehakt. De narrenkop in de hoek is modern.

a

b

c

a

b

c

Er zijn er dus drie oude (afb. 20) en drie moderne consoles (afb. 21). Blijkens tekeningen uit 1941 van de architect Harm Korringa, die sinds 1926 met de restauratie van de kerk belast was, waren er toen inderdaad slechts drie oude kopjes aanwezig.⁶² Dat impliceert dat de drie andere koppen rond 1941 of nadien zijn vervaardigd.

Qua kleding passen de drie oude consoles in de periode rond 1420-1430. Vanaf het begin van 15de eeuw immers ging men de kaproen (een puntmuts met een mantel eraan vast) anders dragen dan voordien. De opening waar men normaliter het hoofd doorheen stak, kwam nu op het hoofd te staan, zodat de schoudermantel naar één kant afhing en de staart van de puntmuts aan de andere. Rond 1430 was deze dracht in alle rangen van de maatschappij de standaard geworden en ontwikkelden zich nieuwe varianten. Ook het meisje met de twee knotten aan weerszijden van haar slapen past in dit beeld. Deze haardracht was tussen circa 1400 en 1420-1430 in de mode, toen de knotjes langzaam uitgroeiden tot horentjes.

Het is wel opvallend dat er in twee balgenkamers van de kerk kopjes te vinden waren. Wat ze daar deden is een raadsel. Meestal treffen we beeldhouwwerk alleen aan in ruimtes van enige status.

Boven:

20. De oude kopjes in de ruimte boven de kapel van Maria van de Zeven Smarten:

- a. Mannenkop met een kaproen op het hoofd,
- b. Bekkentrekker,
- c. Meisjeskopje.

Onder:

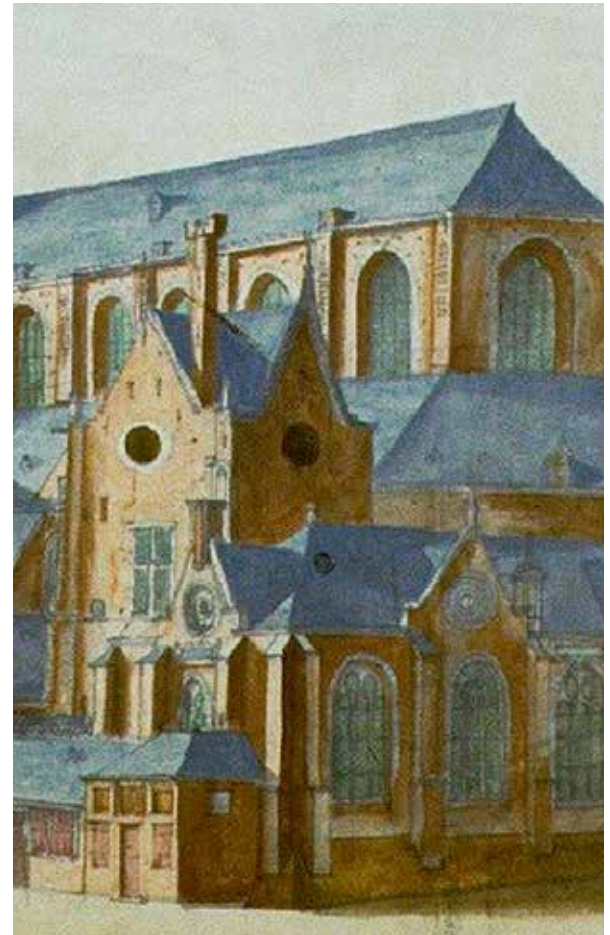
21. De nieuwe kopjes van circa 1941 in de ruimte boven de kapel van Maria van de Zeven Smarten:

- a. Narrenkop,
- b. Man met geopende mond,
- c. Man met panfluit.

7 (boven). Schilderij van Cornelis Decker uit 1658 met winkeltjes aan de zuidzijde van de kerk. Rechtsboven een detail uit dit schilderij.

8 (rechts). Detail uit het schilderij van Jan Abramsz. Beerstraten, 1659, met het huisje met twee verdiepingen voor de consistoriekamer. Het volledige schilderij is afgebeeld op blz. 554.

Tegen de zijgevel van de Vleeshal, aan de westkant van de kerk, staan de nummers 1 tot en met 8. Zij behoren vanaf 1608 eveneens toe aan de kerk totdat ze op 14 juli 1897 aan de gemeente Haarlem verkocht worden. De nummers 9 tot en met 15 leunen tegen de westzijde van de kerk en de nummers 16 tot en met 19 zijn ten westen van het zuidertransept te vinden. De overige nummers zijn ten oosten van het zuidertransept gebouwd. Afhankelijk van de grootte en diepte van het huisje bedraagt de huur in 1608 dertig tot vijftig gulden per jaar.

Op een schilderij van C.G. Decker uit 1658 is te zien hoe de luiken van de winkels als toonbank in gebruik zijn (afb. 7). Met een blikslager, brillenman, klompen-, schoenen-, borstel- en mandenmaker, konijnenkoper, koopvrouw in appels, peren en noten en een tuinman is het aanbod groot en divers. In 1658 komen de kerkmeesters en de burgemeesters overeen de kerkhofmuur tussen Jansstraat en Damstraat af te breken. Dit betekent dat ook de vijf meest oostelijk gelegen huisjes worden gesloopt. Hoewel de kerkmeesters een paar nieuwe huisjes aan de oostzijde mogen bouwen, laten zij dit achterwege. Zoals te zien op het schilderij

van Jan Abramsz. Beerstraten komt op de plaats van de afgebroken winkeltjes na de bouw van de nieuwe consistoriekamer een huisje met twee verdiepingen. Hierdoor heeft de consistoriekamer in die tijd geen uitgang naar de Oude Groenmarkt. Het volledige schilderij is afgebeeld op blz. 554, hier een detail (afb. 8).

Tijdens de winters warmen vele kerkgangers hun voeten op stoven. Na gebruik moeten de stoven buiten de kerk opgeborgen worden, aldus een verordening van de burgemeesters uit 1737. De stoven veroorzaken namelijk veel stank en rook en dat laatste is onder andere slecht voor het nieu-

9. Kerkhuisje Lepelstraat 1 met rechte kroonlijst, leien dakbedekking en schuiframen.

10. Het in 1847 afgebroken huisje naast de ingang aan de westzijde van de kerk. Detail van het schilderij van Gerrit Berckheyde, 1696. Zie ook blz. 238.

11. Het meest oostelijke huisje voor de zuidgevel van de consistoriekamer. Foto van vlak voor de sloop van het huisje.

we orgel. Het is daarnaast een maatregel tegen brandgevaar. Enkele huisjes krijgen een schoorsteen en worden als stovenhuisjes door kosten en stoelenzitters gehuurd. Ondanks veiligheidsvoorschriften hebben deze huisjes verschillende keren te maken met een beginnende brand.¹

De kerkhuizen Lepelstraat 1 en 5, links en rechts van de rode deuren aan de westkant van de kerk, worden in de tweede helft van de 18de eeuw gebouwd. De bovenwoning maakt dat dit de grootste kerkhuisjes zijn. Hoewel erg ondiep zijn ze zeer in trek. Op nummer 1 woont ruim 50 jaar lang dezelfde bewoner. Aan de andere kant naast de hoofdingang staat tot 1847 een klein huisje van twee verdiepingen dat Gerrit Adriaensz. Berckheyde in 1696 op een schilderij vastlegt. Het wordt afgebroken omdat het in slechte staat verkeert, te klein is en misschien belangrijker: het staat de kerkgangers in de weg.

Aan de zuidzijde van de kerk had het huisje op nr. 7 ooit een kelder die in de Vontkapel uitkwam. Via een van de huisjes was mogelijk de kelder van de predikantenkamer bereikbaar. Een deel van deze kelder is nu nog bereikbaar via een luik in de predikantenkamer. Huisje nummer 9, naast de kopgevel van het zuidertransept, wordt in 1902 afgebroken om de ontvanger van de kerkelijke belasting een betere toegang tot zijn kantoor te geven. In de huidige telling ontbreekt dan ook dit nummer. Aan de andere zijde van het portaal van het zuidertransept begint de nummering bij nr. 11. De familie Quarles van Ufford schenkt het ijzeren hek, afkomstig van het woonhuis van de familie in de Grote Houtstraat, dat de vrijgekomen ruimte afsluit.

10. Een van de zes borden met de namen van de diakenen in de kooromgang.

11. De wezenkist uit 1738, bedoeld om een gift in achter te laten voor weeskinderen.

Gij wilt ons weesen dog uijt Liefde een Aelmoes schenken
 En met een Milde gift om Godes wil gedenken
 Ontfermt U over ons die van ons troost en hoeft
 Die van ons ouders syn in onse jeugt beroeft.
 Dat Gij de arme doet dat sal gij got betoonen
 Dat Gij de arme doet dat sal u got Beloonen
 Dat gij de arme doet dat doet gij Godes soon
 Wij sijnaen sijne Plas en heij is weer u Loon
 Gedenkt wij varen hier wij Moeten 't al verlaten
 Wat sal ons van 't Goet ja al de werrelt Baten
 Alleen het geen gij Geeft dat Blijft u als gij sterft
 Dat blijft u by den heer als gy de hemel erft

Naast het bord staan twee wezen afgebeeld, een jongen en een meisje. Op de bovenzijde bevindt zich een citaat uit Spreuken 19:17 'Wie sig der Armen Ontfermt Die leent de Heeren, die sal hen het Goeden wederom vergelden'.

In de gereformeerde kerk was er veel aandacht voor de minderbedeelden, zoals de christelijke naastenliefde dat verlangde. De verschillende collectes voor de armen en wezen maakten deel uit van de kerkelijke organisatie, waarbij zorg onder de diaconie viel. De diakenen gaven materiële steun aan de arme en behoeftige leden van de kerkgemeenschap. In de kooromgang hangen zes naamborden met de namen van de diakenen gedurende de periode 1577-1955. Deze borden zijn in 1906 vanuit de Regentenkamer van het Diaconiehuis en de Janskamer van de Janskerk naar de Grote of St.-Bavokerk overgebracht.¹⁵

Het gebruik van de kerk bleef primair gericht op de godsdienstoefening, maar er kwamen ook andere redenen om de kerk te bezoeken. De bezoekers konden genieten van het fraaie interieur of van de klanken van het indrukwekkende 18de-eeuwse Müller-orgel, dat eveneens volop voorzien is van decoratie.

Na de komst van de Fransen werd in 1795 besloten dat alle rouwborden (met daarop het wapen van een overledene) en diverse andere inrichtingsstukken moesten worden weggehaald, overschilderd of weggehakt, als zijnde blikken van maatschappelijke ongelijkheid. Het betrof de wapens van adellijke en andere aanzienlijke families en personen. Er hingen op dat moment ongeveer 300 borden in de kerk (afb. 12). Ook de kerkbanken die speciaal bestemd waren voor stedelijke functionarissen werden weggehaald. Na verwijdering bood het interieur opnieuw een geheel andere aanblik.

Ook na de Franse tijd zijn er aanpassingen doorgevoerd. Zo staat nabij het koor een wit marmeren graftombe uit 1843 voor de waterbouwkundigen Conrad en Brunings, en vinden we in de voormalige Doop- of Vontkapel het grafmonument voor De Raet.

Op hoofdlijnen bleef de inrichting staan en de uitstraling dezelfde, al kwam er door het terugplaatsen van de glasramen in de 19de eeuw meer licht in het gebouw. Culminerend in het nieuwe glasraam van Van Overbeeke dat aan het begin van de 21ste eeuw in het noordertransept is vervaardigd. Meer over de glasramen, zie blz. 373.

Ook is er weer meer kleur te zien: tijdens restauraties in de 19de en 20ste eeuw zijn vanonder het kalk verscheidene ornamenten en kolom-schilderingen tevoorschijn gekomen. Zo geeft de kerk voortdurend nieuwe informatie prijs over het rijke verleden van zowel inrichting als gebruik.

12. Vincent Jansz. van der Vinne, Grote Kerk, middenschip vanuit de viering naar het orgel, circa 1780. Rond deze tijd hingen er zo'n 300 borden in de kerk.

COLOFON

Dit boek werd mogelijk gemaakt dankzij steun van onder meer

Donatus (kerkenverzekeraar)
Fonds Van Zanten
Gemeente Haarlem
Gravin van Bylandt Stichting
Hendrik Muller Fonds
J.C. Ruigrok Stichting
Prins Bernhard Cultuurfonds Noord-Holland

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
in samenwerking met
Vereniging Vrienden van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem
secretaris@bavovrienden.nl
www.bavovrienden.nl

Redactie

Daan den Hengst, Henk Kaan en Koen Vermeij

Projectcoördinatie

Jaap Verschoor / Kantoor Verschoor Boekmakers, Haarlem

Ontwerp en vormgeving

studio frederik de wal, Schelluinen

© 2021 WBOOKS Zwolle / Vereniging Vrienden van de Grote of St.-Bavokerk te Haarlem.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2021.

ISBN 978 94 625 8419 8
NUR 693

 WBOOKS

